

М. А. Шипович

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ І ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-х рр.

Завершення воєнних дій та початок мирного будівництва значно ускладнили відносини між партійно-радянським керівництвом та літературно-мистецькою інтелігенцією.

Радянське суспільство не могло існувати без своєї культури. Більшовицька держава була заклопотана витвором власної, “нової”, культури, яка повинна була стати наслідком боротьби із “старою” культурою та її носіями. Тому, розуміючи пропагандистське значення літератури та мистецтва, нова влада намагалася з самого початку свого панування на Україні встановити жорсткий контроль у цих галузях культури. Режим таким шляхом сподівався відстежувати і суспільні настрої в цілому, маючи на увазі, що їх формують і продукти духовної творчості митців.

Висвітленню різних аспектів питання взаємовідносин партійно-радянського керівництва та інтелігенції у 20-і роки присвячено цілу низку праць [1]. У пропонованій статті автор спробував окреслити аспекти цієї проблеми щодо початку 20-х років.

Природно, що першою турботою після встановлення радянської влади на Україні було створення державного апарату взагалі, в тому числі й апарату, покликаного керувати діяльністю літераторів та митців.

Щільний контроль над усім культурним життям республіки очолив Народний комісаріат освіти (Наркомос), створений 29 січня 1919 р. декретом тимчасового уряду радянської України [2, №2. — С. 16.—С. 20]. У систему державних та партійних органів управління культурою ввійшли також: Всеукраїнське фотокіноуправління — ВУФКУ, Головний політико-освітній комітет при Наркомосі, у складі якого діяли Художній сектор, а також Вища художня рада. Для контролю за ідеологічною спрямованістю театрального та кіно-репертуару у 1922 р. було створено Науково-репертуарну комісію та Вищу репертуарну раду. Створений радянський апарат керівництва та контролю за культурним розвитком України був підконтрольний Відділу агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У (Агітпроп).

Паралельно зі створенням радянсько-партійного апарату керівництва культурним життям республіки вирішувалися питання обліку та мобілізації кадрів старої інтелігенції. Це було вкрай необхідним, бо, як відомо, значна частина їх продовжувала займати хиткі позиції, намагалася зовсім відійти від політики, замкнутися в колі власних інтересів. 2 лютого 1919 р. Раднарком України прийняв декрет, згідно з яким необхідно було взяти на облік усіх спеціалістів та мобілізувати їх [2, №16. — Ст. 180. — С. 233-236]. Усі, хто підлягав обліку, втрачали право вільно залишати службу або переїжджати з місця на місце. Розподіл культпрацівників проводився в порядку трудової мобілізації.

Правлячій партії треба було докласти великих зусиль, щоб примусити літераторів та митців, чий світогляд сформувався в дореволюційний період, творити в рамках офіційної ідеології на ниві розбудови “пролетарської” культури. Спектр засобів впливу на митців був надзвичайно широкий: від підкупу і лестоців — до примусу, репресій та фізичного знищення.

Творча інтелігенція зазнавала особливих переслідувань через притаманний їй дух опозиції, що не міг змиритися з безправ'ям та порушенням елементарних людських норм, які несла із собою на Україну нова влада. У 1921 р. за участь у повстанській боротьбі було розстріляно “одного з найяскравіших предтеч ритмічного виразу музичного принципу світу” Грицька Чупринку. Переслідування нової влади призвели до передчасної смерті композиторів Я. Степового (1921 р.) і К. Стеценка (1922 р.). Жахливі приклади розстрілів за рішенням надзвичайної комісії у Полтаві наводив визначний російський письменник В. Г. Короленко у листах до голови Раднаркому УСРР Х. Г. Раковського та його дружини О. Г. Раковської. Серед подібних прикладів — розстріл артиста української трупи Красиленка — “безсудне нічне вбивство за якоюсь таємною постановою, просто на вулиці” [3]. Основний пафос листів Короленка — протест проти розправ в адміністративному порядку, обстоювання загальнолюдських моральних цінностей, політичних та юридичних норм.

Серед тих, хто рятував українських митців від переслідувань “пильних чекістських кадрів”, дослідники відзначають і письменника В. Еллана-Блакитного. Так М. Гаско зазначив, що “просто з камери смертників завдяки Еллану-Блакитному було вирвано най-

популярнішого в Україні гумориста і сатирика О. Вишню і врятовано декого з кола так званих “неокласиків” [4]. Є. Сверстюк, розповідаючи про замовчувані донедавна сторінки біографії О. Довженка, писав: “У Довженка замовчано і заховано від ЧК юність. Звичайно, він був активний на боці УНР. 25-річним потрапляє зі зброєю в полон. В. Блакитний його рятував від концтаборів і залучає до свого табору боротьбистів...” [5]

Послідовну позицію в обороні культури та її діячів займала на початку 20-х рр. Українська академія наук (УАН), що було зафіксовано в спеціальній ухвалі Спільного зібрання УАН 26 березня 1919 р. Члени Академії наук виступили на захист С. Єфремова, В. Науменка, П. Стебницького, клопоталися перед головою Раднаркому про розслідування обставин смерті професора Української академії мистецтв О. Мурашка і покарання винних [6].

Деякі представники творчої інтелігенції, самі перебуваючи у полоні революційних мар, брали участь у кривавих справах надзвичайної комісії. Відомий поет 20-х рр. Д. Фальківський у 1920-1923 рр. був членом надзвичайної комісії Білорусії, боровся проти контрреволюції, що потім болісно переживав. У вірші “Нас тільки сотня...” автор зважився заперечити поширену в 20-і рр. думку, ніби масові жертви виправдовуються необхідністю революційного часу [7, 12]. Подібні міркування бентежили й П. Тичину (“Зразу ж за селом...”, “Скорбна мати”), М. Хвильового (“Я”), Є. Плужника (збірка “Дні”) [8].

Втрати серед літературно-мистецької інтелігенції та гостра потреба в спеціалістах змушували більшовицьку владу застосовувати політику “батога і пряника” щодо старої інтелігенції. Листопадовий (1920 р.) пленум ЦК КП(б)У вказав на необхідність розроблення заходів, які запобігали б винесенню помилкових вироків щодо представників української інтелігенції органами ЧК та Особливих відділів й по активному їх залученню до соціалістичного будівництва [9]. 30 листопада 1921 р. ВУЦВК видав постанову про амністію всім українським громадянам, які перебували за кордоном і раніше брали участь у збройній боротьбі з радянською владою. Їм надавалася можливість якнайшвидшого повернення на батьківщину [10]. Повернення видатних культурних діячів нова влада використовувала, маючи на меті, по-перше, розко-

лоти ряди української закордонної еміграції, а також заспокоїти міжнародну суспільну думку.

На цій хвилі ненадовго повернувся з еміграції відомий український письменник та громадсько-політичний діяч В. Винниченко, назавжди — видатний український актор М. Садовський та ін.

Серед заходів по залученню митців до співробітництва з новою владою — надання різного роду привілеїв та пільг. 1 серпня 1920 р. РНК УСРР прийняла декрет “Про поліпшення становища вчених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва”, яким намічалось створити для роботи перелічених осіб життєві умови, що забезпечили б їх мінімальними вигодами, безумовно необхідними для творчої праці [11, 157-158]. У списку осіб, на яких поширювалася чинність цього декрету, були відомі діячі української культури, зокрема артисти М. К. Заньковецька, П. К. Саксаганський, І. О. Марьяненко, М. І. Донець, письменники П. Г. Тичина, М. І. Терещенко, композитори М. Д. Леонтович, Я. С. Степовий, К. Г. Стеценко, художники М. Г. Бурачек, А. Г. Петрицький. Постановою РНК УСРР від 6 березня 1922 р. встановлювалися категорії і розширювалося коло осіб, на яких поширювалася дія декрету уряду від 31 серпня 1920 р. [12, 38].

Велику матеріальну підтримку в період голоду і розрухи (1921 — 1923 рр.) дістали українські митці від Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСУ), який було створено урядом України в жовтні 1921 р. При ВУКСУ діяла спеціальна комісія з представників науки та мистецтва, яка займалася проведенням у життя постанов уряду про поліпшення матеріальних умов учених і митців.

Урядом затверджувалися почесні звання заслуженого артиста (художника) УСРР, народного артиста республіки, яке було присвоєне О. С. Курбасу, О. К. Саксаганському, М. І. Донцю [11, 314, 403, 405], М. К. Заньковецькій [13].

Для залучення творчої інтелігенції та її “радянізації” рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 10 січня 1923 р. було створено громадсько-політичний журнал “Червоний шлях”. Робота журналу в першій половині 20-х рр. була відмічена публікацією творів багатьох талановитих письменників і поетів. На його сторінках піднімалися гострі проблеми суспільного життя. Цьому сприяло зняття

Центральним управлінням друку у листопаді 1924 р. попередньої цензури з “Червоного шляху” [14, 176-177].

Важливу роль в ідейному “перевихованні” літераторів та митців республіки відігравали Будинки працівників освіти та мистецтв, які розпочали свою діяльність з 1922 р. після відповідної постанови РНК УСРР від 13 березня того ж року [11, 216-217]. У них митців залучали до участі в гуртках політосвіти, до організації тематичних вечорів, присвячених важливим (з точки зору більшовицького керівництва) ювілейним датам [15, 14].

З ініціативи ЦК КП(б)У, при підтримці Наркомосу УСРР та профспілок було проведено кампанію по політичній та професійній перепідготовці, яка охопила спочатку тільки освітян, а з 1923 р. — усі загони інтелігенції. Серед заходів цієї кампанії — залучення інтелігенції до участі в курсах та гуртках політосвіти, численних всесоюзних та республіканських товариствах та кампаніях (“Доброхім”, допомога в боротьбі з туберкульозом, допомога жертвам інтервенції, безробітним майстрам літератури та мистецтва тощо), праця в комісіях по лікнепу, підготовка та прийом в художні навчальні заклади і т. ін. [15, 16-17].

Так, вміло поєднуючи в політиці примус і терор із матеріальною та моральною підтримкою, ілюзією творення для народу, партійно-радянське керівництво республіки добилося того, що літературно-мистецька інтелігенція України поступово починала співпрацювати з радянською владою на різних ділянках духовного життя республіки, що знайшло відбиток у декларації української інтелігенції про визнання радянської влади, з якою на VIII Всеукраїнській партконференції виступила ініціативна група з 66 діячів науки, культури та освіти [16, 189-192].

Щоб забезпечити суспільство від поширення “дрібнобуржуазної ідеології” на тлі пожвавлення діяльності літераторів та митців старої школи, політбюро ЦК КП(б)У 28 жовтня 1922 р. утворило спеціальну комісію, яка очолила одну з найважливіших галузей політико-ідеологічного контролю — цензурний апарат. Останній включав в себе також Головополітосвіту, до функцій якої входила цензура друку [17], Головне управління в справах друку (згодом назване Головліт), створене всередині 1922 р., цензуру видовищ, запроваджену в травні того ж року. Ці органи тісно співпрацювали з ДПУ, в якому теж діяли цензурний відділ та відділ військово-політичної цензури.

Жорстко регламентувалися книгопродаж та книгорозподіл. Право займатися книжковою торгівлею надавалося лише особам із довідкою про несудимість за політичними мотивами. До цього додавалося періодичне вилучення антирадянської та релігійної літератури з книжкових складів, магазинів, бібліотек тощо. ЦК КП(б)У вживалися заходи щодо перекривання такого каналу постачання “ворожої літератури”, як імпорт друкованих видань. На всіх митницях запроваджувалися спеціальні контрольні пункти ЦУД (Центральне управління в справах друку), котрі за складеними списками вилучали всю заборонену літературу [18].

Особливому ідеологічному контролю підлягали приватні видавництва, яких у 1923 р. в Україні залишилось лише 5 [19, 32]. На протипагу їм для розповсюдження “радянської” літератури було вирішено організувати акціонерне товариство з радянських та кооперативних видавництв. Одним з кооперативних видавництв стало видавництво “Гарт”, засноване 1923 р., початковою базою видавничої діяльності якого стала літературна праця членів спілки пролетарських письменників “Гарт”.

Проте методи ідейно-політичного тиску та адміністрування в першій половині 20-х рр. в основному спрямовувалися проти інтелігенції, яка зайняла непримиренну позицію щодо нової влади. Що ж до митців, які зайняли нейтральну позицію, то в роботі з ними акцент переміщувався здебільшого на “виховні” методи.

Партійно-радянське керівництво УСРР дотримувалося загальнопартійних настанов відносно розвитку літератури та мистецтва. Вони знайшли відображення в матеріалах XIII з'їзду РКП(б) (травень 1924 р.) та в резолюції ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. “Про політику партії в галузі художньої літератури”. Звертаючи увагу партії на необхідність допомоги пролетарським та селянським письменникам, в цих документах, в той же час, підкреслювалась необхідність продовжувати підтримку найбільш обдарованих з так званих попутників. Партійна критика мала допомогти таким письменникам у “подоланні буржуазних забобів” [20, 294].

У першій половині 20-х рр. українські радянські письменники ще мали змогу друкуватися в закордонних журналах (наприклад, на сторінках журналу “Нова Україна”, що виходив у Празі (1922-1928), з'являлися твори В. Підмогильного, Г. Косинки, Т. Осьмач-

ки та ін., а в УСРР друкувалися твори українських письменників-емігрантів. Офіційна критика їх позицій відбувалася на ідеологічному рівні. Так було, наприклад, з романом В. Винниченка “Сонячна машина”, який автор писав протягом 1921–1924 рр.

Таким чином, розглядаючи взаємовідносини літературно-мистецької інтелігенції і партійно-радянського керівництва в першій половині 20-х рр., слід зауважити значні втрати серед митців старої школи внаслідок еміграції, терору та репресій, що негативно вплинуло на загальний стан культури. Влада, не маючи ще достатньої опори у сфері духовної культури у вигляді власних кадрів, мусила залучати до співробітництва ту частину “старої” інтелігенції, що залишилась, вдаючись до заходів по встановленню жорсткого політико-ідеологічного контролю за її діяльністю. Проте, робилося це з обережністю та розрахованою поступовістю, завдяки чому протягом перших років після встановлення радянської влади на Україні в літературно-художній творчості зберігався певний простір, якщо не для вільної думки, то принаймні для енергійних формальних пошуків і стильового самовизначення. З’являлися публікації літераторів, котрі не підтримували радянську владу, друкувалися мемуари, статті та художні твори діячів української еміграції.

Але все це не заважало наполегливому проведенню генеральної лінії більшовицького керівництва щодо українських митців — зробити їх слухняним знаряддям у справах розбудови “соціалістичної” культури, жорстко централізованої та регламентованої.

Література:

1. *Шевчук Г. М.* Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. — К., 1963; *Гутянський С. К.* В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. — К., 1965; *Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.* Сталінізм на Україні: 20 –30-ті роки. — К., 1991; *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992; *Касьянов Г. В., Даниленко В. М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). — К., 1991; *Нариси історії української інтелігенції: Перша половина ХХ ст.: У 3-х кн.* — К., 1994; *Шаповал Ю. І.* Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. — К., 1994 та ін.
2. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України* (далі – ЗУ УСРР). — 1919.

3. *Листування В. Г. Короленка з Х. Г. Раковським та О. Г. Раковською // Березіль. — 1991. — № 1. — С. 160.*
4. *Гаско М. Честь їхній пам'яті. Спогади при Миколу Хвильового та про деякі харківські події 20-х рр. //Літ. Україна. — 1994. — 7 липня.*
5. *Сверстюк Є. Розп'ятий праворуч // Літ. Україна. — 1994. — 8 вересня.*
6. *УАН в обороні діячів культури (1919 — 1920) // Слово і час. — 1990. — № 12. — С. 76.*
7. *Жулинський М. “Щоб повстали в безсмертній миті...” // Репресоване відродження / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. — К.: Україна, 1993. — 399 с.*
8. *Ковалів Ю. Важке прозріння над прірвою одного з “ізмів”// Березіль. — 1991. — №1. — С. 173.*
9. *Выписка из протокола заседания пленума ЦК КПУ от 23. 11. 1920 г. — ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 2.*
10. *Протокол № 36 заседания Политбюро ЦК КП(б)У от 10 апреля 1922 г. Проект постановления ВУЦИК об амнистии эмигрантам. — ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 34. — Арк. 34-35.*
11. *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917-1927: Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін.; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1979. — 666 с.*
12. *Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. — К.: Наукова думка, 1985. — 191 с.*
13. *Постанова РНК УСРР “Про вшанування сорокарічної сценічної діяльності М. К. Заньковецької” // Вісті ВУЦВК. — 1923. — 7 лютого.*
14. *Масненко В. В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921-1928 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01. — К., 1993. — 239 с.*
15. *Шейко В. Н., Литвинова В. П. Из истории культурно-просветительной деятельности художественной интеллигенции УССР (1921-1925) // Вестн. Харьк. ун-та. — 1984. — № 266.*
16. *Бюллетень VIII Всеукраинской конференции КП(б)У 12-16 мая 1924 г. Стенограмма. — Х.: тип. КП(б)У “Коммунист”, 1924. — 231 с.*
17. *Протокол № 8 заседания Политбюро ЦК КП(б)У от 13 декабря 1920 г. “О Главполитпросвете Украины” // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 56.*
18. *Отчет Агитпропа ЦК КП(б)У за декабрь — январь (1922-1923 гг.)// ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1771. — Арк. 5.*
19. *Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920 — 1923 рр.) /Серія “Історичні зошити”. — К.: Ін-т історії України, 1996. — 49 с.*
20. *Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959 рр.: Зб. документів: У 2 т. — К.: Держполітвидав УРСР, 1959. — Т. 1 (1917-червень 1941 рр.). — 883 с.*